

De hardnekkige mythe dat straffen helpt bij opvoeding in de gesloten jeugdzorg

Peer van der Helm, Marjorie Beld & Geert-Jan Stams

The enduring myth that punishment aids upbringing in residential youth care

G *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, 53 (4), 164-175
© Garant | ISSN 2211-6273 | april 2014

SAMENVATTING

In de gesloten jeugdzorg vormt de negatieve spiraal van agressie en straf een probleem voor zowel jongeren als medewerkers vanwege een verslechterend leefklimaat. In deze review van de beschikbare literatuur wordt het denken over de effecten van straf bij pedagogisch medewerkers nader beschouwd, waarbij blijkt dat straf alleen opvoedkundige effecten kan hebben als er sprake is van een aantal randvoorwaarden. De belangrijkste randvoorwaarden zijn dat straffen consequent, duidelijk, mild en gericht op gedragsverandering dienen te zijn. Daarnaast is er voor effectief straffen een vertrouwensbasis nodig tussen medewerker en jongere.

Kernwoorden: gesloten jeugdzorg, straf,

SUMMARY

In secure residential youth care, a negative coercive cycle of aggression and punishment is often detrimental for the children but also for staff as living group climate deteriorates. In this review of the available literature we explore staff perceptions on punishment and conclude punishment can only work when punishment is consistent, clear, does no harm and is aimed at behavioural change. Mutual trust between staff and children are essential for effective punishment.

Keywords: residential youth care, punishment

OVER DE AUTEURS

Dr. Peer van der Helm is lector residentiele jeugdzorg bij het Expertisecentrum Jeugd van de hogeschool Leiden. *Email:* helm.vd.p@hsliden.nl. Dr. Marjorie Beld is docent en onderzoeker bij het lectoraat Sturing in de Jeugdzorg van de hogeschool Windesheim. *Email:* mhm.beld@windesheim.nl. Prof. dr.

Geert-Jan Stams is hoogleraar Forensische Orthopedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam. *Email:* G.J.J.M.Stams@uva.nl

ABOUT THE AUTHORS

Dr. Peer van der Helm is lector residential youth care at the Centre of Expertise Youth of the University of Applied Science in Leiden, the Netherlands. *Email:* helm.vd.p@hsleiden.nl. Dr. Marjorie Beld is lecturer and researcher at the University of Applied Sciences Windesheim in the the Netherlands. *Email:* mhm.beld@windesheim.nl. Dr. Geert-Jan Stams is professor in Forensic Child- and youthcare at the University of Amsterdam, the Netherlands. *Email:* G.J.J.M.Stams@uva.nl

Inleiding

Medewerkers van gesloten jeugdzorginstellingen hebben nogal eens te maken met jongeren die zich ernstig misdragen in de instelling. Agressie heeft een grote impact op het professioneel handelen van de medewerkers. Medewerkers worden meestal bang en boos tegelijkertijd (van der Helm, Boekee, van der Laan & Stams, 2012; van der Helm & Stams, 2013). Ze denken vaak dat jongeren straffen voor het overtreden van regels (agressie) beter werkt dan belonen voor goed gedrag (Dadds & Salmon, 2003). Waar komt dit idee vandaan en klopt deze aanname?

Jongeren worden in Nederland in de gesloten jeugdzorg (JJI en Jeugdzorg plus) opgevoed als ze een gevaar voor zichzelf of anderen vormen of delicten hebben gepleegd. Deze jongeren verkeren in de instelling in een afhankelijke positie: ze kunnen niet weg. In een periode in hun ontwikkeling waarin het verwerven van een eigen identiteit en onafhankelijkheid voorop staat, worden ze in de instelling vrijwel volledig afhankelijk van de groepsleiding en de vele geschreven en ongeschreven regels die groepsleiders vaak stellen om orde en controle te bewaren (Hanrath, 2013; van der Helm, 2011). Voorbeelden van dergelijke regels zijn: 'niet afwassen, niet roken' of 'niet uit je bed, geen eten'. Dit, in combinatie met de problemen waarvoor de jongeren gesloten worden behandeld (bijna altijd gedragsproblemen zoals oppositionele stoornissen), maakt dat er geregeld sprake is

van opstandig en agressief gedrag op de leefgroep.

Pedagogisch medewerkers staan voor de moeilijke taak om aan de ene kant responsief en flexibel te zijn zodat ze de jongere bij zijn problemen kunnen helpen, maar aan de andere kant moeten ze structuur en veiligheid bewaren (van der Helm et al., 2012). Structuur en veiligheid zijn niet alleen nodig om de jongere succesvol te kunnen behandelen, maar ook om behandeling van andere jongeren mogelijk te maken. Daarnaast is het een belangrijke voorwaarde voor het personeel om effectief te kunnen werken. Het bewaken van het evenwicht tussen flexibiliteit en structuur is lastig (Hanrath, 2013; Ibsen, 2013), zeker wanneer medewerkers zelf bang of boos worden als gevolg van incidenten op de groep (van der Helm et al., 2012). Wanneer medewerkers bang worden, kunnen ze gaan toegeven aan het gedrag van de jongere of ze vermijden om in te grijpen ('vluchten'), iets wat chaos en anarchie op de leefgroep kan veroorzaken (van der Helm & Stams, 2012). Als medewerkers zelf boos worden ('vechten') gaan ze vaak nieuwe regels bedenken ('geen twee sauzen op het eten, geen sambal op de pindakaas'); controle uitoefenen onder het mom van opvoeding ('je boterham met mes en vork eten, terwijl de groepsleiding uit het vuistje eet') en straffen wanneer jongeren die regels overtreden (Dadds & Salmon, 2003; Hanrath, 2013; Ibsen, 2013). Wanneer jongeren naar de reden van de regel of de straf vragen, weet een medewerker het soms ook niet

meer precies en volgt dikwijls de opmerking ‘omdat ik het zeg’ om geen controleverlies te ervaren (van der Helm et al., 2012). Ten einde controle te herwinnen, komt het soms voor dat pedagogisch medewerkers jongeren vernederen, bijvoorbeeld door hen belachelijk te maken, waarbij zij vijanddenken en negatief gedrag van de jongeren overnemen (Harvey, 2005; van der Helm & Hanrath, 2012; zie ook Zimbardo, 2007).

Gedragsdeskundigen proberen de opvoeding en behandeling vorm te geven en vermijden straffen zo veel mogelijk om gebrek aan behandelmotivatie te voorkomen. Zij willen liever jongeren belonen voor goed gedrag. Medewerkers die meer direct met agressie van de jongeren te maken hebben, kunnen in de regel minder begrip opbrengen voor belonen omdat zij vaak de directe gevolgen van agressie dragen of soms zelfs getraumatiseerd raken van agressie (Lambert, Altheimer, Hoge & Barton-Belessa, 2011). Medewerkers verzinnen daarom vaak zelf ‘alternatieve straffen’ (Ibsen, 2013).

Alternatieve straffen zijn meestal inperkingen van vrijheid, zoals ‘kamerprogramma’s’ (eventueel zonder stroom of zonder TV op de eigen kamer moeten zitten). Medewerkers hebben het dan over ‘einde dag’. Maar ook andere sancties komen voor zoals geen beleg op een boterham, niet mogen roken, het niet vervangen van stukgemaakt meubilair of het intrekken van privileges (bellen, verlof, bezoek, etc., Hanrath, 2013). In sommige gevallen worden behandelprogramma’s, zoals het sociaal competentiemodel (een aanpak waarbij jongeren worden beloond met privileges voor goed gedrag), misbruikt als straf door jongeren in fase terug te zetten. Een enkele keer komen ook fysieke straffen voor, zoals vastbinden, onnodig lang opsluiten in de separeerruimte, ‘strafvisitatie’ en lijfstraffen (‘er even stevig bovenop duiken’, Hofte, van der Helm, & Stams, 2012). In deze gevallen worden de rechten van het kind soms met voeten getreden en is er niet zelden sprake van strafbaar gedrag van medewerkers zelf (Hofte et al., 2012). Met behulp van deze straffen

proberen medewerkers de controle over de leefgroep te herwinnen en ze durven elkaar daarbij vaak niet af te vallen, want ook medewerkers zijn voor hun veiligheid van elkaar afhankelijk (van der Helm & Stams, 2012). Deze mechanismen leiden onvermijdelijk tot repressie en mishandeling in gesloten omgevingen volgens Hanrath (2013) en Zimbardo (2007). Reicher en Haslam (2012), Haslam en Reicher (2012) en Souverein, van der Helm en Stams (2013) plaatsen vraagtekens bij deze conclusies op grond van methodologische problemen bij de studies van Hanrath en Zimbardo. Volgens hen zijn de beschreven mechanismen van agressie en straffen geen automatisme en is een meer open leefklimaat zonder straf ook in gesloten settings mogelijk, maar de beschreven problemen zijn wel herkenbaar (zie Kader 1).

De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in recent hersenonderzoek (Strobel et al., 2011) dat laat zien dat straffen bepaalde beloningcircuits (dopaminesysteem) in de hersenen activeert. Straffen kan de straffer een tevreden gevoel geven: ‘dat zal ze leren’. Veel medewerkers zijn er misschien daarom van overtuigd dat het werkt. Maar is dat wel zo? Sommige onderzoekers vinden dat straffen beter werkt dan belonen, maar er is ook een grote groep onderzoekers die straffen minder effectief vindt. In dit stuk wordt een aantal recente onderzoeken met betrekking tot straffen en belonen besproken in de context van residentiële behandeling.

Voor straf

Al in de oudheid en de middeleeuwen woedt er een discussie over de effectiviteit van straffen (vooral lijfstraffen) en de heersende mening was dat opvoeden niet kon zonder straf (Pinker, 2011). In de hoogtijdagen van het behaviorisme, de zestiger jaren van de vorige eeuw, worden artikelen gepubliceerd die aangeven dat mensen van straf leren (Parke 1969). Singer schrijft in 1970 een overzichtsstudie vanuit een behavioristisch perspectief

en concludeert dat straf een effectieve manier van gedragsbeïnvloeding is. In 1993 geven Logan en Gaes aan dat, wat hun betreft, de filosofie van rehabilitatie 'failliet' is en alleen harder straffen helpt. Wells (1997) neemt het nog op voor discipline en straf. Er ontstaat vervolgens een discussie over de voordelen van 'autoritatieve' versus 'autoritaire' opvoeding, die tot op heden onbeslist lijkt (Baumrind, 1996). Als de behaviouristische stroming in de psychologie aan invloed verliest in het voordeel van de meer cognitieve benadering, zullen daarbij ook emotionele aspecten van gedrag en cognitie aan invloed winnen. Toch blijven er ook voorstanders van de effectiviteit van straffen. In een artikel van DariMattiacci en van de Geest (2009), wordt betoogd dat straffen en dreigen met straf effectiever is dan belonen, omdat beloningen opraken maar straffen nooit. Bovendien kan men niet 'dreigen' met een beloning. Omdat straf nooit opdraakt (men kan immers altijd nog een keer of meer straffen) is dit wel een van de aantrekkelijke kanten van straf voor pedagogisch medewerkers.

Pedagogisch medewerkers hebben in de dagelijkse praktijk meer opties om te straffen. Als een 'kamerprogramma' van een dag niet werkt, maakt men er in de praktijk twee dagen (of een week) van (Hofte et al., 2013). Bijkomend voordeel voor pedagogisch medewerkers is dat ze even geen last hebben van

een jongere (incapacitatie). In de gedachtenexperimenten van DariMattiacci en van de Geest dreigt een virtuele dictator iedere afzonderlijke onderdaan één voor één met een pistool met 1 kogel en krijgt zo alles van ze gedaan. Een leefgroep is echter geen geïsoleerde één-op-één situatie en groepsdynamiek heeft een belangrijke invloed op het gedrag van jongeren en medewerkers.

De jongere en groepsleidster uit het voorbeeld (zie Kader 1) konden vervolgens weer enigszins werkbaar met elkaar omgaan in de leefgroep. De jongere was 'uit de strijd gestapt' en vermeed zoveel mogelijk contact met de groepsleidster. Het probleem bleef echter: een andere jongere accepteerde haar gezag niet, een nieuwe strijd ontstond en kamerplaatsingen om te leren luisteren voltrokken zich weer. Misschien helpt straf op de korte termijn, al was het alleen maar preventief om de orde te bewaren of omdat jongeren de strijd vermijden?

Tegen straf

In het kader van deze review was het lastig om recent wetenschappelijk onderzoek te vinden dat liet zien dat straf effectief kon zijn. De negatieve effecten van straf zijn al sinds de jaren tachtig bekend (Aunola, Stattin &

Kader 1. De strijd om controle

'Een groepsleidster in een JJI had een jongere op kamer geplaatst met pen en papier: een 'schrijfofdracht'. Hij moest leren dat hij naar haar zou luisteren en haar niet meer zou uitschelden. Hier was hij het niet mee eens, en een schrijfofdracht zou hij al helemaal niet gaan maken. De eerste pen werd in de toilet gegooid en doorgespoeld. Evenals de tweede, derde en vierde. Toen zij vervolgens weer boos naar zijn kamer wilde om de vijfde pen te overhandigen, werd er ingegrepen door haar collega. Haar collega gaf de jongere de pen en vroeg hem eens even mee te denken over wat er zich het afgelopen uur had afgespeeld. Hierdoor werd duidelijk hoe klein het probleem was en hoe groot het gemaakt was. De jongere kon er ook wel om lachen en ging vervolgens zelf eens nadenken hoe hij het gesprek met de groepsleidster goed zou kunnen laten verlopen. "Ik ben het nog steeds niet met haar eens, maar moet haar denk ik maar het gevoel geven dat ze haar zin heeft gekregen, anders houdt deze strijd nooit op."

Nurmi, 2000; Baumrind, 1996; Donnellan & LaVigna, 1988; Matson & DiLorenzo, 1984; LaVigna & Donnellan, 1986; Pearl, 2009). Het wetenschappelijke tijdschrift 'Agression and Violent Behavior' wijdde er in 1997 zelfs een heel nummer aan, met als conclusie dat in de opvoeding 'milde consequenties' van negatief gedrag het gedrag positief kunnen beïnvloeden. Uit het onderzoek kwam naar voren dat straf vooral leert wat niet te doen en niet wat wel. Strafleert vermijdingsgedrag aan. De jongere uit het voorbeeld vermeed zoveel mogelijk contact met de groepsleider, iets wat aantoonbaar kan leiden tot incidenten (Ros et al., 2013). Kinderen gaan ook zelf straffen (negatief voorbeeld), zij gaan er tegenin en krijgen een negatief zelfbeeld. In de opvoedingsliteratuur wordt daarom tegenwoordig positieve bekrachtiging vooropgesteld, iets wat tot verschillende opvoedingsondersteuningsprogramma's heeft geleid, zoals Parent Management Training Oregon (PMTO) en Triple P. (Pearl, 2009; zie voor een overzicht: <http://www.nji.nl/Opvoedingsondersteuning>). Opvallend is overigens dat in de Richtlijn Opvoedingsondersteuning Jeugdgezondheidszorg (Oudhof et al., 2013) het woord straf wel genoemd wordt, maar niet wordt uitgewerkt, een witte vlek op de kaart?

In de Jeugdgezondheidszorg is inmiddels genoegzaam bekend dat hard straffen, zoals het separeren van kinderen, kan leiden tot secundaire traumatisatie (Catherall, 2005). Maar uit behavioristisch onderzoek (Zeiler, 1972) kwam ook naar voren dat als je een keertje het ongewenste gedrag niet straft dit het ongewenste gedrag juist sterk bekrachtigt (intermittent reinforcement). Het effect van straffen wordt dus vaak teniet gedaan door een enkele beloning tussendoor, met name bij criminele jongeren (Hutscherson II, 2012).

In de jaren negentig van de vorige eeuw kwam ook neurobiologisch onderzoek naar straf en leren op gang. Een van de eerste fundamentele onderzoeken naar effecten van straf werd gedaan in 1991 bij het zeeslakje Aply-

sia (Kandel, Schwartz, & Jessel, 1991). Deze experimenten lieten zien dat het straffen van het slakje (een beetje zout op zijn staart) niet leidde tot biochemisch aantoonbaar leren. Wel vertoonde het slakje vermijdingsgedrag. Beloning (een beetje suikerwater) leidde daarentegen wel tot blijvende veranderingen in het zenuwstelsel. Van slakjes naar kinderen: van Duivenvoorde en Crone lieten in neurobiologisch onderzoek in 2008 zien dat kinderen beter leren door beloning dan door straf.

De resultaten van diverse meta-analyses op verschillende terreinen, zoals bijvoorbeeld lijfstraffen (Ferguson, 2012), laten geen leer-effect zien en soms negatieve consequenties (Gershoff, 2002; Taylor, Manganello, Lee, & Rice, 2010). Op macroniveau liet Spellman in 2000 al zien dat 10% meer gevangenen slechts een reductie gaf van 1-3% in recidive. Nagin, Cullen en Johnson (2009) en Piquero en Blumstein (2007) vonden geen effect van incapacitatie. Gendreau, Goggin en Cullen (2009) en Wright (2011) vonden geen effect van afschrikking en Andrews en Bonta (2007, 2010) vonden in een meta-analyse geen effect van straf zonder rehabilitatie.

Toch moeten we deze bevindingen nuanceren als we kijken naar de functie van straf op het niveau van de samenleving, maar ook naar het *soort* straf. Mussweiler en Ockenfels (2013) betogen dat mensen die met elkaar samenleven een evolutionair mechanisme hebben ontwikkeld voor effectief straffen: 'altruïstische' straffen (straffen in het algemeen belang) hebben een functie om de groep bij elkaar te houden en zogenaamde 'free riders' (profiteurs) te ontmoedigen. Straf heeft hier vooral een bindend effect op de samenleving. Belangrijk daarbij is dat de straf consistent en proportioneel is en niet gericht is op vernederen of het bevoordelen van een individu of groep.

Kunnen mensen dan toch leren van straf? Op neurobiologisch niveau blijkt dat mensen ingewikkelder in elkaar zitten dan het slakje Aplysia. Recent onderzoek van Den Ouden et

al. (2013) suggereert dat onze gevoeligheid voor straf lijkt te worden gereguleerd door twee verschillende systemen, het dopaminerge systeem, onderdeel van het Behavioral Activating System (BAS) is voornamelijk gericht op het binnenhalen van zoveel mogelijk beloning (gevolg: meer agressief gedrag, ongevoeliger voor straf; gevoeliger voor verslaving; Caspi et al. 2010; Den Ouden et al., 2013;). We hebben ook iets wat lijkt op een 'tegenhanger' van het BAS, dat is het serotonerge systeem (aangestuurd door het 'SERT'-gen), dat een inhiberende werking heeft (Behavioral inhibiting system, BIS) en de dorsolaterale prefrontale cortex stimuleert en daarmee onze gevoeligheid voor straf lijkt te reguleren (Den Ouden et al., 2013). Belangrijk is hierbij dat serotonine ook een belangrijke rol speelt met betrekking tot wederzijds vertrouwen (Boureau & Dayan, 2011; Cools, Nakamura, & Daw 2011). Kennelijk werkt een gecompliceerd systeem beter als het gaat om complexe beslissingen en het meenemen van de effectiviteit van straffen en beloning op de *langere* termijn (Groeneweg et al., 2013). Vertrouwen en effectiviteit van straf lijken net als in het besproken onderzoek van Mussweiler en Ockenfels (2013) iets met elkaar te maken hebben.

Een recente meta-analyse van Balliet en van Lange (2013) brengt deze bevindingen op samenlevingsniveau bij elkaar. Zij onderzochten 83 studies met 7.361 deelnemers in 18 samenlevingen. Zij vonden dat samenlevingen waarin sprake was van weinig openheid, vertrouwen en communicatie, straffen minder effectief waren. In samenlevingen waarin sprake was van meer openheid, communicatie en vertrouwen was de invloed van straf groter en had zelfs een middelgroot positief effect f (Cohen's $d = .57$). Kennelijk moeten we het beeld dat straf *niet* werkt nuanceren, zoals ook al gebeurde in het nummer van 'Aggression and Behavior' in 1979.

Recente meta-analyses van Parhar, Wormith, Derksen en Beauregard (2008) en Lipsey (2009) laten zien dat de resultaten van behandeling verslechteren naarmate er meer

dwang wordt gebruikt. Interventies waarbij het straffen van jongeren voorop staat, blijken een averechts effect te hebben. In plaats van een afname in delinquent gedrag is er bij deze interventies sprake van een toename van delinquent gedrag bij de jongeren (Lipsey, 2009).

Op het niveau van het individu blijkt dat jongeren die in een aversieve (onveiligheid in het gezin of op straat, veel onderlinge hypercompetitie, emotionele en fysieke verwaarlozing) omgeving leven en veel stress hebben minder gevoelig worden voor straf. Dit heeft te maken met een verschuiving van het stresssysteem, de Hypothalamus-hypofyse-bijnieras (HPA-as, Popma & Raine, 2006). Tevens blijken kinderen met gedragsproblemen vaker minder bang te zijn (lagere fear conditioning response, Raine, 2013). Jongeren in de gesloten jeugdzorg leren daarom nauwelijks van straf, ze hebben veelal een lagere fear conditioning response (Popma & Raine, 2006; Raine, 2013). Zij zijn straf gewend vanuit hun verleden (mishandeling, misbruik en verwaarlozing) en leren er niet van. Een jongere vertelt het volgende: "Ik ben als kind opgesloten, geslagen en ondervoed door mijn ouders en in een vorige instelling verkracht. Denk jij nou echt dat het mij uitmaakt dat ik op mijn kamer moet branden? Al zit ik er een hele week!". Werkt er dan niets bij deze jongere?

Inmiddels is bekend dat de verschuiving van de HPA-as ook gevolgen heeft voor de ontwikkeling van de hersenen, met name de nucleus accumbens, het dopamine belonings-systeem. Dat heeft tot gevolg dat jongeren gevoeliger worden voor beloning. Verschillende studies laten zien dat zelfs jongeren met een sterk antisociale inslag hun gedrag kunnen veranderen door middel van beloning (Raine 2013). Bij de 17-jarige jongen van het voorbeeld was de vroege en langdurige verwaarlozing zeer extreem. Straf had vrijwel geen effect, aandacht en samen tijd besteden echter wel. Samen kerstkaarten maken ontlokte bij deze jongere positief gedrag. Zo bracht het door de groepsleidster zoeken naar afstemming in plaats van zelfbepalend

gedrag een gedragsverbetering op gang en werd er niet alleen gevraagd of er thee gezet mocht worden, maar ook of de groepsleidster zelf thee wilde drinken.

Consequenties voor het leefklimaat in de residentiele jeugdzorg

Uit de beschikbare literatuur blijkt dat door de eeuwen heen in de opvoedingsliteratuur verschillend gedacht wordt over het vraagstuk van de effectiviteit van straf. De verschillende opvattingen zijn niet altijd (voldoende) empirisch onderbouwd en weerspiegelen ook cultureel-historische verschillen, zoals bijvoorbeeld de verschuiving van 'autoritaire' naar 'autoritatieve' opvoeding, die samengaat met de verandering van assimilatie (aanpassing) naar emancipatie (zelfontplooiing; zie Heyting, 1997) en bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding (de Swaan, 1982). Recentelijk is er echter onderzoek bijgekomen dat laat zien dat straf alleen werkt als er sprake is van een vertrouwensbasis.

Wanneer deze conclusie, dat straf alleen werkt als er sprake is van een vertrouwensbasis, wordt doorgetrokken naar de leefgroep van een residentiële instelling (of een gezin!) komen we terecht bij het leefklimaat. Een positief leefklimaat op de groep wordt gekenmerkt door responsiviteit van medewerkers (communicatie en contact), leermogelijkheden (groei en perspectief), structuur, veiligheid en positieve onderlinge contacten, met zo min mogelijk repressie (van der Helm, Stams, & van der Laan, 2011). Uit onderzoek blijkt dat dit klimaat stabiliserend werkt, waardoor er minder stress en agressie voorkomen op de leefgroep (Heynen, van der Helm, Stams, & Korebrits, 2013; Ros et al., 2013; van der Helm, van Tol, & Schaftenaar, 2013). Door een positief leefklimaat ervaren jongeren meer vertrouwen, is er meer en betere communicatie, neemt hun gevoeligheid voor gedragscorrecties toe, waardoor peda-

gogisch medewerkers meer controle ervaren. In feite is er sprake van een paradoxale beweging, in die zin dat het loslaten van controle (i.e., werken vanuit de relatie en vertrouwen) juist leidt tot meer controle (een veilige omgeving waarin jongeren en medewerkers hun gedrag kunnen reguleren op basis van adequate feedback op elkaars gedrag). Een proportionele staf of maatregel voor een vergrijp op de groep wordt in de regel door de jongeren (collectief) geaccepteerd wanneer onderlinge relaties gebaseerd zijn op vertrouwen en contact (zie Kader 2; Ros et al., 2013)

Indien straf vooral gebruikt wordt als controlemiddel zullen jongeren dit als repressief ervaren en er juist tegenin gaan. Het gevolg is dat communicatie en vertrouwen op de groep afneemt, stress toeneemt als gevolg van de onvoorspelbaarheid van de situatie en agressie toeneemt, zowel bij jongeren als bij medewerkers. Deze negatieve coercieve spiraal (Fontaine & Dodge, 2012; van der Helm & Stams, 2012) maakt zowel jongeren als medewerkers bang. Medewerkers worden daardoor minder flexibel (van der Helm et al., 2012) en straffen vaker (zelfs in hun eigen thuissituatie, Lambert et al., 2011). Medewerkers ontwikkelen ook disfunctionele cognities, waarbij er over jongeren wordt gepraat en gedacht als zijnde 'stadse roofdieren' met oncorrigeerbare slechtheid (Piquero, Cullen, Unnever, Piquero, & Gordon, 2010; van der Helm & Stams, 2012). Het 'beheersmatig werken' doet zijn intrede en medewerkers gaan er in mee om hun collega's niet af te vallen (Hanrath, 2013; van der Helm & Boekee, 2011), of gaan toegeven en vermijden/vluchten (van der Helm & Stams, 2012). Het gevolg is een verslechterend leefklimaat waarin straffen in toenemende mate willekeurig en onvoorspelbaarder worden.

In het meest extreme geval, wanneer een repressief klimaat is ontaard in een spiraal van agressie en geweld, vernederen medewerkers de jongeren en kunnen groepsopstanden ontstaan. In dat geval komt het voor dat jongeren vaak dagen achtereenvolgend op kamer zitten (geen contact), met bange medewerkers op de

groep of worden jongeren overgeplaatst naar andere instellingen, waar andere medewerkers angstig op de komst van deze 'extreem gevaarlijke jongere' anticiperen door nog weer minder contact te maken (van der Helm et al., 2012). Straffen worden in een repressief klimaat steeds minder geaccepteerd, maken minder indruk op jongeren en zijn daardoor niet meer effectief om de structuur en controle te handhaven. Medewerkers ervaren door beheersmatig werken juist *minder* controle (van der Helm et al., 2012).

Dit lijkt een somber beeld en het controleprobleem wordt ook door Hanrath (2013) aangeduid als onoplosbaar (zie ook van der Helm et al., 2012). Uit het onderzoek van van der Helm (2012) blijkt echter dat leiderschap op de groep een belangrijke rol kan spelen

bij het tegengaan van repressie. Wanneer medewerkers een positieve en inspirerende manier van leiding geven ervaren, worden ze minder bang worden en meer flexibel (Van der Helm et al. 2012). Uit recent onderzoek naar het '*werkklimaat*' (Dekker, 2012) blijkt ook dat positief teamfunctioneren, minder werkdruk, een ondersteunende werkomgeving en goede werkmotivatie *bij medewerkers* een positieve uitwerking kunnen hebben op het leefklimaat dat jongeren ervaren. Momenteel wordt er in alle JJI's en in een groot aantal jeugdzorg plus instellingen, maar ook in instellingen voor Geestelijke GezondheidsZorg en voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking, onderzoek gedaan naar leefklimaat en werkklimaat. Uit enkele van deze onderzoeken blijkt dat de discussie over het leefklimaat binnen de instelling

Kader 2: Straffen of vertrouwen op de leefgroep? Een praktijkvoorbeeld van Nico Teekens, groepsleider bij Ambiq.

'We hadden wat nieuwere jongeren op de groep waarvan er één jongere van 12 was die nieuwe mensen erg spannend vindt. Langzaam aan bouwde ik een band met hem op en nu begon hij mij wat te testen. Op een ochtend moest ik hem waarschuwen, vervolgens werd hij brutaal en ik stuurde hem naar de ruststoel. Dit wilde hij niet en zei dat hij weg ging lopen. Ik liep achter hem aan om te zeggen dat hij hiervoor niet weg hoefde te lopen omdat we met een kort gesprekje het probleem op zouden lossen. Na 3 minuten buiten te hebben lopen komt hij binnen met een schep, en gaat met de schep in de aanslag op de ruststoel zitten. De schep zie ik als zijn wapen om zichzelf te verdedigen, hij is bang. Om deze reden zak ik naast hem door mijn knieën, stel mij kwetsbaar op en vertel hem gelijk dat ik niks ga doen. Vervolgens kan ik met de jongere rustig in gesprek gaan. Na het gesprek vraag ik hem waarom hij een schep vast heeft. Hij vertelt dat hij hem gelijk gaat opruimen en komt weer aan de ontbijttafel zitten.

Ik had ook hem voor mijn eigen veiligheid kunnen eisen dat hij eerste die schep weg had moeten leggen of ik had hem gelijk naar kamer kunnen sturen omdat hij zo maar wegloopt. Maar naar mijn idee handelde ik uit responsiviteit, ik sloot aan bij de speciale behoefte van deze jongere.

Met mijn collega's sprak ik na over waarom ik op deze manier handelde. Hier legde ik de nadruk op de kwaliteit van de relatie met deze jongere, ik liet zien dat ik veilig ben en hem accepteer ook al is hij soms boos, brutaal of agressief. Om collega's mee te nemen in dit proces probeer ik ook met hun een goede werkrelatie te hebben en hun beweegredenen te zien achter hun handelen'.

een interventie op zichzelf is. Er ontstaat een discussie over onderlinge omgang, regels en straffen tussen jongeren en medewerkers. Op een leefgroep heeft het gericht inzetten van zo'n discussie, iedere week, in de leefklimaatmetingen aantoonbaar gezorgd voor een substantiële verbetering van het klimaat op de groep (van Miert, van der Helm, Beld, Adams, & Stams, 2014). Discussie leidt tot contact en minder straf en daardoor tot grotere effectiviteit van gedragsbeïnvloeding door medewerkers (met als gevolg meer controle). Medewerkers vormen hierbij de sleutel tot een verbetering van het leefklimaat en een effectievere opvoeding/behandeling (van der Helm & Stams, 2012).

In Nederland zijn in verschillende instellingen inmiddels een aantal veelbelovende methodieken ontwikkeld om een negatieve spiraal van straffen en agressie te voorkomen. Bij de Bascule in Amsterdam (een instelling voor Orthopedagogische zorg) wordt veel ervaring opgedaan met 'Non Violent Resistance'; niet straffen, maar contact houden. Bij Inforsa in (gesloten instelling voor psychiatrische patiënten) werkt men met de de-escalerende interventie methodiek (DIM) en de 'de-escalatieondersteuner', een ervaren medewerkers die meteen bij een conflict wordt geroepen en aan de medewerkers vraagt wat de medewerker kan doen om de situatie te normaliseren. Recentelijk is in de gevangenis van Groningen en in de jeugdgevangenis van Maastricht schematherapietraining aan medewerkers gegeven om disfunctionele cognities van medewerkers te verminderen. In een aantal instellingen wordt de TOP Training geïmplementeerd (hogeschool Leiden), die medewerkers direct feedback geeft op hun professionele handelen. Deze methodieken worden momenteel onderzocht om na te gaan of het leefklimaat daadwerkelijk verbetert.

De eerste resultaten laten zien dat medewerkers niet machteloos staan als het gaat om de behandeling van jongeren met ernstige gedragsproblemen en dat er aan een positief leefklimaat kan worden gewerkt, met minder straf.

Implicaties voor de praktijk

We willen deze bijdrage afsluiten met vijf implicaties voor de praktijk, die ontleend zijn aan een reviewstudie van Dadds en Salmon (2003).

1. Medewerkers moeten op de hoogte zijn van de negatieve effecten van straffen. Alleen wanneer er sprake is van vertrouwen op de leefgroep, kan straf gedrag beïnvloeden. Straf moet dus niet gebruikt worden om controle te herwinnen of om professionele hulpeloosheid te compenseren.
2. Straf is een laatste redmiddel, moet mild zijn en geen wraak, incapacitatie of onderdrukking als doel hebben. Vermijdingsgedrag moet niet worden gestraft. Het is beter om de reden achter vermijdingsgedrag of ander deviant gedrag te onderzoeken. Vaak is angst de reden van deviant gedrag en straf zal deze angst niet verminderen, maar juist een coërcieve cyclus starten.
3. Agressie moet nooit beloond worden of vermengd met beloning. Dit resulteert in bekrachtiging van agressief gedrag. Als er gestraft moet worden, doe dit meteen, consistent en gericht op het verbeteren van het gedrag dat veranderen moet.
4. Wees duidelijk, speciaal voor jongeren met een verstandelijke beperking of beperkt inlevingsvermogen.
5. Straf moet niet steeds zwaarder worden of leiden tot een vermindering van contact. Straf mag ook geen schade of secundaire traumatisatie aan jongeren toebrengen. Jongeren moeten altijd een mogelijkheid krijgen zich te herstellen ('way out' bieden).

Geraadpleegde literatuur

- Andrews, D. A., & Bonta, J. (2010). *The psychology of criminal conduct* (5th ed.). Cincinnati, OH: Anderson.
- Aunola, K., Stattin, H., & Nurmi, J.E. (2000). Parenting styles and adolescent achievement strategies. *Journal of Adolescents*, 22, 205-222.
- Balliet, D., & Van Lange, P.A.M. (2013). Trust, punishment, and cooperation across 18 societies: a meta-analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 8, 363-379.
- Baumrind, D. (1996). The discipline controversy revisited. *Family Relations*, 45, 405-414.
- Boureau, Y.L., & Dayan, P. (2011). Opponency revisited: competition and cooperation between dopamine and serotonin. *Neuropsychopharmacology* 36, 74-97.
- Caspi, A., Hariri, A.R., Holmes, A., Uher, R., & Moffitt, T.E. (2010). Genetic sensitivity to the environment: The case of the serotonin transporter gene and its implications for studying complex diseases and traits. *American Journal of Psychiatry* 167, 509-527.
- Catherall, D.R. (2005). *The handbook of stress, trauma, and the family*. NY: Taylor & Francis.
- Cools, R., Nakamura, K., & Daw, N.D. (2011). Serotonin and dopamine: unifying affective, motivational, and decision functions. *Neuropsychopharmacology*, 36, 98-113.
- Dadds, M.R., & Salmon, K. (2003). Punishment insensitivity and parenting: Temperament and learning as interacting risks for antisocial behavior. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 69-86.
- Dari-Mattiacci, G., & De Geest, G., (2009). Carrots, sticks, and the multiplication effect. *The Journal of Law, Economics, & Organization*, 26, 95-107.
- Dekker, A. L. (2012). *Werkmotivatie van groepsleiders in de gesloten jeugdzorg. Onderzoek naar het belang van werkmotivatie en het verband met het werkklimaat*. Masterscriptie, Universiteit van Amsterdam.
- Donnellan, A.M., LaVigna, G.W., Zambito, J. & Thvedt, J. (1985). A time-limited intensive intervention program to support community placement for persons with severe behavioral problems. *The Journal of the Association for Persons with severe handicaps*, 10, 123-131.
- Fontaine, R.G., & Dodge, K.A. (2009). The transactional development of individual social- information processing and aggressive behavior. In A.J. Sameroff (Ed.), *Transactional processes in development* (pp. 117-135). Washington, DC: American Psychological Association.
- Gendreau, P, Goggin, C, & Cullen F.T. (1999). *The effects of prison sentences on recidivism*. User Report: Office of the Solicitor General, Canada.
- Gershoff, E. T. (2002). Corporal punishment by parents and associated child behavior and experiences: A meta-analysis and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 128, 539-579.
- Hanrath, J. (2013). *De groepsleider als evenwichtskunstenaar*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Amsterdam: Boom-Lemma
- Harvey, J. (2005). *Young Men in Prison. Surviving and adapting to life inside*. Cullompton UK: Willan.
- Haslam, S.A. & Reicher, S. (2012). Tyranny: revisiting Zimbardo's Stanford prison experiment. In J.R. Smith & S.A Haslam (Eds.), *Social psychology, revisiting the classic studies* (pp. 106-126). Los Angeles, CA: Sage.
- Helm, van der G.H.P., Schaftenaar, P, & van Tol, N. (2013). De sociotherapeut als evenwichtskunstenaar. *Sozio*, 2, 18-20.
- Helm, van der G.H.P & Hanrath, J. (2012). *Wat werkt in de gesloten jeugdzorg*. Amsterdam: SWP.
- Helm, van der G.H.P., Stams, G.J.J.M., & Van der Laan, P.H. (2011). Measuring group climate in a forensic setting. *The Prison Journal*, 91, 158-177.
- Helm, van der G.H.P., Boekee, I. Stams, G.J.J.M., & van der Laan, P.H. (2011). Fear is the key. Keeping the delicate balance between flexibility and control in a Dutch youth prison. *Journal of Children's Services*, 4, 248-263.
- Helm, van der G.H.P. (2011). *First do no harm*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam: SWP
- Helm, van der G.H.P. & Stams, G.J.J.M. (2012). Conflict and coping by clients and group workers in secure residential facilities. In K. Oei & M. Groenhuizen (Eds.), *Progression in Forensic Psychiatry: About Boundaries* (pp. 553-565). Amsterdam: Kluwer.

- Helm, van der G.H.P. van der, Nijhof, K., Harder, A.T., van Dam, C. Stams, G.J.J.M & Knorth, E. (2012). De hardnekkige mythe dat niks werkt in de gesloten jeugdzorg. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 11, 470-480.
- Heynen, E.J.E., van der Helm, G.H.P., Stams, G.J.J.M., & Korebrits, A.M. (2014, online). Measuring group climate in German youth prison: A German validation of the prison group climate instrument. *Journal of Forensic Psychology Practice*.
- Heyting, F. (1997). *Het vanzelfsprekende en het discutabele*. Amsterdam: SWP.
- Hofte, S., van der Helm, G.H.P. & Stams, G.J.J.M. (2012). Het internationaal recht en knelpunten in de uitvoering van de gesloten jeugdzorg: adviezen voor de praktijk. *Justitie Verkenningen*, 6, 84-100.
- Hutcherson II, D.E. (2012). Crime pays: The connection between time in prison and future criminal earnings. *The Prison Journal*, 92, 315-335.
- Ibsen, A. Z. (2013). Ruling by favours: Prison guards' informal exercise of institutional control. *Law & Social Inquiry*, 38, 342-363.
- Kandel, E.R., Schwartz, J.H., & Jessel, T.M. (1991). *Principles of neural science*. Third Edition. NY: Elsevier.
- Lambert, E.G., Altheimer, I., Hogan, N.L. & Barton-Belessa, S.M. (2011). Correlates of correctional orientation in a treatment-oriented prison: A partial test of person-environment fit theory. *Criminal Justice and Behavior*, 38, 453-471.
- LaVigna, G.W., & Donnellan, A.M. (1986). *Alternatives to punishment, solving problems with non-aversive strategies*. NY: Irvington.
- Lipsey, M.W. (2009). The primary factors that characterize effective interventions with juvenile offenders: A meta-analytic overview. *Victims and Offenders*, 4, 124-147, 2009.
- Logan, G. & Gaes, G. (1993). Meta-analysis and the rehabilitation of punishment, *Justice Quarterly*, 10, 245-263.
- Matson, J.L., & DiLorenzo, T.M., (1984). *Punishment and its alternatives: A new perspective for behavior modification*. NY: Springer.
- Miert, van V., van der Helm, G.H.P., Beld, M., Adams, J & Stams, G.J.J.M. (2013). *Intervention in the living group climate of a secure juvenile institution: the case of group Bruin*. Manuscript aangeboden voor publicatie.
- Mussweiler, T., & Ockenfels, A. (2013, online 11 november). Similarity increases altruistic punishment in humans. *PNAS*.
- Nagin, D.S., Cullen, F.T., and Jonson, C.L. (2009). Imprisonment and Reoffending. In M. Tonry (Ed.), *Crime and justice: A review of research*. Vol. 38. Chicago: The University of Chicago Press.
- Oudhof, M., De Wolff, M.S., M., de Ruiter, M., Kamphuis, M., L'Hoir, M.P., & Prinsen, B. (2013). *Richtlijn opvoedingsondersteuning JGZ*. Utrecht: NJI.
- Parhar, K.K., Wormith, J.S., Derkzen, D.M. & Beaugard, A.M. (2008). Offender coercion in treatment: A meta-analysis of effectiveness. *Criminal Justice and Behavior*, 35, 1109- 1135.
- Pearl, E. S. (2009). Parent management training for reducing oppositional and aggressive behavior in preschoolers. *Aggression and Violent Behavior*, 14, 295-305.
- Piquero, A.R. & A. Blumstein (2007). Does incapacitation reduce crime? *Journal of Quantitative Criminology*, 23, 267-285.
- Piquero, A.R., Cullen, F.T, Unnever, J.D., Piquero, N.L. & Gordon, J.A. (2010). Never too late. Public optimism about juvenile rehabilitation. *Punishment & Society*, 12, 187-207.
- Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature: The decline of violence in history and its causes*. New York: Penguin.
- Popma, A. & Raine, A. (2006). Will future forensic assessment be neurobiological? *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 15, 429-444.
- Raine, A. (2013). *The anatomy of violence. The biological roots of violence*. Toronto, Canada: Random House.
- Reicher, S. & Haslam, S.A. (2012). Obedience: revisiting Milgrams shock experiments. In J.R. Smith & S.A. Haslam (Eds.), *Social psychology, revisiting the classic studies* (pp. 106-126). Los Angeles, CA: Sage.
- Ros, N., van der Helm, G.H.P., Wissink, I., Schaftenaar, P., Stams, G.J.J.M., (2013). Institutional climate and aggression in a secure psychiatric setting. *The Journal of Forensic Psychiatry and Psychology*.

- Singer, B.F., *Psychological Studies of Punishment*, 58 Cal. L. Rev. 405 (1970). Retrieved 15 november 2013 at: <http://scholarship.law.berkeley.edu/californialawreview/vol58/iss2/3>.
- Souverein, F., van der Helm, G.H.P., & Stams, G.J.J.M. (2013). 'Nothing works' in secure residential and correctional youth care? *Journal of Children's Services Review*, 35, 1941-1945.
- Strobel, A., Zimmermann, J., Schmitz, A., Reuter, A., Lis, M., Windmann, S., Kirsch, P. (2011). Beyond revenge: Neural and genetic bases of altruistic punishment. *Neuroimage*, 54, 671-680.
- Swaan, A. de (1982). *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Taylor, C. A., Manganello, J. A., Lee, S. J., & Rice, J. C. (2010). Mothers' spanking of 3-year-old children and subsequent risk of children's aggressive behavior. *Pediatrics*, 125, 1057-1065.
- Wells, K. (1997). The death of discipline: Is the requiem premature? *Aggression and Violent Behavior*, 2, 337-341.
- Wright, V. (2010). *Deterrence in criminal justice evaluating certainty vs. severity of punishment*. Washington, DC: The Sentencing Project.
- Zeiler, M. D. (1972). Fixed-interval behavior: effects of percentage reinforcement. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior* 17, 177-89.
- Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer effect: Understanding how good people turn evil*. New York: Random House.